

Emlékezet

A *Filozófiai Szemle* 2019. évi 3. számának fókusztemája az emlékezet. Az írások mindegyike valamilyen módon az emlékezés konstrukcionista felfogásához kapcsolódik, amely az 2000-es évektől uralkodóvá vált, a korábbi naiv „korrespondencia-elmélet” után, amely szerint az emlékek múltbeli valóságos élményeink, azok lenyomatainak egyszerű újrafelidézései.

Pléh Csaba a mai konstruktív emlékezetfelfogások elméleti előzményeit mutatja be a 20. század első feléből, a kísérleti pszichológus Bartlett és a szociológus Halbwachs munkásságában. A két megközelítés közös jellemzője, hogy az emlékezés mechanikus modelljével szemben, amely szerint az emlékezés egyfajta fényképszerű előhívása a múltbeli élménynek, a felidezésben az emlékek jelentésének tulajdonítottak központi szerepet. Bartlett memória-modelljének közelmúltbeli újrafelfedezése az emlékezeti sematizáció narratív értelmezéséhez kapcsolódik, továbbá az olyan elképzelésekkel rokon, amelyek az elme eredendően társas jellegét állítják. A tanulmány részletesen bemutatja, hogyan inkorporálták Bartlett meglátásait a kognitív pszichológiába az 1980-as években.

Halbwachs az emlékezés szociális kereteinek elméletét dolgozta ki. Radikális elképzelése szerint az egyén társadalmi mozzanatok hordozója, a lelki élet minden mozzanatát áthatja a társas elem; emlékeink intencionális tartalma is társas jellegű, nincsenek „nyers emlékek”. A 20. század végén Halbwachs újrafelfedezésének Pléh szerint három fő motívuma volt. Egyrészt fontos hivatkozási pontot jelentett a radikális konstrukcionista szociálpszichológusok számára, akik szerint az egyéni elme csupán egy társadalmilag megkonstruált virtualitás. Másrészt a társas emlékezet és a történeti emlékezet viszonyának kérdésével kapcsolatban fontosak nézetei. A harmadik elem az, hogy a 20. század végén újra feltámadt az érdeklődés az elme szociális keletkezésének elméletei iránt, ezeket is kiegészíti Halbwachs radikális felfogása.

Csibra Gergely az epizodikus emlékezet természetére vonatkozó új elméletének lényegét vázolja fel (amelyet Johannes Mahrrel közösen dolgozott ki). Csibra kiindulópontja szerint az epizodikus emlékezet adekvát elméletének meg

kell magyaráznia, hogy miért autooetikus az emlékezet, azaz hogy miért emlékezünk a felidézett esemény tartalmán túl arra is, hogy a saját magunk észleltük azt, másrészt számot kell adnia arról az empirikusan jól alátámasztott tényről, hogy epizodikus emlékezetünk tartalmi konstruáltak, nagyban befolyásolják őket a felidézett eseményhez kapcsolódó hiteink és elvárásaink; valamint magyarázatot kell adnia arra, hogy milyen evolúciós haszna van a múltbeli egyedi eseményekre való emlékezés képességének.

A tanulmány bemutatja azokat a fontos kortárs elméleteket, amelyek megkísérelnek számot adni ezen vonások valamelyikéről, így a Suddendorf és Corballis által javasolt elképzelést, amely szerint az epizodikus emlékezet a jövőre vonatkozó tervezési képességünk mellékterméke, vagy Michaelian nézetét, amely szerint az autooetikus jelleg egyfajta episztemikus ellenőrző folyamat tesztjének való megfelelést fejez ki. Ezek az elképzelések, Csibra jellemzése szerint, nem képesek az összes fenti jegyet együtt kielégítően magyarázni.

Csibra saját elmélete, ezekkel a nézetekkel szemben, az emlékezés kommunikációs funkcióját állítja a középpontba. Az elképzelés alapgondolata, hogy az autonóetikus jelleg azt jelzi, a közösség és az emlékező önmaga számára is, hogy olyan bizonyosságot tulajdonít az illető hitnek, amiért nyilvánosan felelősséget vállal. Tehát egy hitünkért nem azért vállalunk episztemikusan felelősséget, mert autooetikusan emlékszünk a tartalmára, hanem fordítva: ha valamely hitünkért episztemikus felelősséget vállalunk, akkor ennek a következménye, hogy a tartalmára autooetikusan fogunk emlékezni. Az epizodikus emlékezés képességének fontosságát (és evolúciós hasznát) pedig az adja, Csibra szerint, hogy társas viszonyaink jelentős részét múltbeli egyedi eseményekből eredeztetjük (így például házassági, adásvételi és másfajta megállapodásokból), így az ezekkel az aktusokkal kapcsolatos állítások, vélekedések igazolása kitüntetett jelentőségű jelenlegi és jövőbeli státuszunk szempontjából.

Szummer Csaba a konstruált emlékezés egy másik fajtáját elemzi, nevezetesen a bizonyos pszichoanalitikus elméletek által posztulált téves emlékeket, másfelől a pszichoanalitikus terápiás gyakorlat, a terapeuta által sugalmazott téves emlékek témáját. Tanulmányában egyrészt történeti ívet húz Freud korai csábítási elméletétől ennek későbbi, újraélesztett változataiig, Ferenczi 1930-as évekbeli csábítási elméletén át az 1980-as évek amerikai pszichológiájában megjelenő „visszanyert emlékezet” mozgalomig. Másrészt a pszichoanalízis értelmezéstörténetének nagy korszakait vázolja: egyrészt a freudi szcientista-pozitívista kezdeteket mutatja be, majd a pszichoanalízis 1960-as és 1970-es évekbeli hermeneutikai értelmezését, amely szerint a narratíva koherenciája, egysége terápiás szempontból fontosabb, mint a valóságossága; végül a pszichoanalitikus narratíva fikcionalista, teljesen fiktív történetekkénti felfogását (Spence, Wallerstein). Szummer ugyanakkor határozottan elveti a fikcionalista elképzelését, amelynek szélsőséges változata szerint a pszichoanalízis az irodalom egy ága (Geha), illetve azzá kell válnia.

K. Horváth Zsolt Halbwachs „kollektív emlékezet”, Durkheim „kollektív eszme” és Mérei Ferenc „kollektív élmény” fogalmának viszonyait vizsgálja és eddig nem feltárt vagy nem hangsúlyozott hatástörténeti kapcsolatok melléte mellett érvel, egyfelől Halbwachs és Durkheim, másrészt Mérei és Durkheim koncepciójában. Ezek olyan kapcsolatok, a szerző meglátása szerint, amit a mai emlékezet-tanulmányok képviselői, akik Halbwachsra hivatkoznak saját kollektív emlékezet értelmezésük kifejtésében, nem ismernek vagy legalábbis negligálnak; hasonló meglátásokkal él Mérei Ferenc társadalmi kiscsoportokra vonatkozó elméletével kapcsolatban, aminek az értelmezésében alábecsülik Durkheim hatását. A szerző továbbá amellet is érvel, hogy mindhárom gondolkodó „közösség” fogalma, amire a kollektív emlékezet, a kollektív eszme és kollektív élmény fogalma támaszkodik, nem egy általánosan értett „társadalmiságra” utal, hanem specifikus, kisebb közösségekre a társadalmon belül, illetve egyes, a társadalmi intézmények szintje alatti kiscsoportokra, például Méreinél. Az írás kitér Durkheim és Mérei társadalomelméleti nézeteinek metapolitikai vonatkozásaira, szocialista társadalmi vagy uralmi mintákra tett „ajánlásaira” is.

Jani Anna Ricœur történetiségről és az emlékezésről szóló felfogását elemzi, aki szerint „egy közös probléma köti össze az emlékezet fenomenológiáját, a történelem episztemológiáját és a történeti állapot hermeneutikáját: a múlt reprezentációjának problematikája”. A tanulmány átfogóan vizsgálja Heidegger hatását Ricœur nézeteire, ezen belül a történetiségre, illetve időbeliségre vonatkozó heideggeri nézetekre koncentrál. Egyrészt foglalkozik a történeti narratívák illetve a személy narratív konstrukciójának ricœuri megközelítésével és ezek kapcsolatával Heidegger történetiségre vonatkozó elképzeléseivel. Másrészt az emlékezés fenomenológiai elemzésével, aminek során Ricœur, Jani szerint, „a heideggeri időproblematika mentén az emlékezés megbocsátásban megvalósuló módusához érkezik el”. Ricœur így egy alapvető etikai dimenziót is ad az emlékezés és a felejtés értelmezésének: az aktív (szándékos, „menekülő”) felejtés és a passzív felejtés mellett az emlékezés és felejtés harmadik típusaként határozza meg a megbocsátást (avagy a megbocsátó emlékezést) is, amely nem elfelejti a múltbeli eseményt, hanem a jelentőségét értékeli át. Mint írja: „Nem a múlt eseménye, a bűnös tett felejtődik el, hanem annak *jelentősége* és helye a történeti tudat dialektikájának egészében.”

Varia rovatunkban négy tanulmányt közlünk: Simon Attila Arisztotelész *szüneszisz*-fogalmát értelmezi; Hévízi Ottó Kant időtanának ellentmondásairól, Forczek Ákos a német felvilágosodás *Schwärmerei*-vitájáról, Varga Péter András pedig Palágyi és Husserl kapcsolatáról ír.

Simon Attila írása a *Nikomakhoszi etika* alapján vizsgálja a *szüneszisz* fogalmát. A *szüneszisz*t eddig csak részlegesen, jogi, politikai, illetve művészetelméleti aspektusai tekintetében vizsgálták; Simon átfogó igénnyel tárgyalja a fogalmat. Egyfelől a *phronészisz* és a *szüneszisz* közötti különbségeket mutatja be, abból a szempontból, hogy miként viszonyul a megértés a gyakorlati deliberációhoz

(*buleuszisz*). Másfelől a *szüneszisz* szerepét vizsgálja az erkölcsi gondolkodásban. Simon szerint a *szüneszisz* az a képességünk, amellyel megértünk, meggondolunk és megítélünk olyan, etikailag releváns kérdéseket, amelyekben a megértés folyamata során nem vagyunk személyünkben cselekvőként érintve. Ezen jellemzői alapján a *szünesziszt* *erkölcsi megértésnek* nevezhetjük; saját magunk vagy mások múltbeli cselekedeteinek megértésekor, illetve mások jelenbeli cselekvési helyzetének és lehetőségeinek fontolóra vétele során, a tanácsadásban juthat szerephez.

Hévízi Ottó Kant időszámáról szóló tanítását elemzi, amit a filozófus *A tiszta ész kritikájában* fogalmazott meg. Hévízi, egyetértve Plessnerrel, az időszám értelmezését a kanti tanítás „szívének” (*Herzstück*) tekinti, és úgy véli, „Kant manifeszt – azaz explikált és rendszerként vallott – időtana jóval vérszegényebb, mint látens időbölcselete”. Az elemzés a következő kérdések mentén bomlik ki: Hány módusza van Kantnál az időnek? Melyik Kantnál az első (változatlan), s melyik a második (változó): a tér vagy az idő? Hogyan áll az idő kanti idealizmusa az állandósággal (szemben a newtoni és leibnizi időtan realizmusával)? Hévízi szerint az idő fogalmának megértésével kapcsolatban Kant többféle és egymásnak ellentmondó nézeteket is képviselt. Az egyik probléma az, hogy Kant az időmegértés négy egyenrangú sémaosztályából (idősor, időtartalom, időrend, időösszesség) az egyiket – a mennyiség sémaosztályát reprezentáló képzetet (idősor) – kiemeli, privilegizálja, és megteszi az idő eminens képének (vonat). Egy másik ellentmondásos téma az idő móduszainak értelmezése. Kant egyes helyeken azt állítja, három ilyen módusz van: az állandóság, az egymásutániség és az egyidejűség. Máshol azonban mellett érvel, hogy csak kettő: a változás és az egyidejűség. Megint máshol mellett, hogy az időnek egyetlen módusza van: az egymásutániség. Mindezen problémák Hévízi értelmezésében alapvetően az idő állandóságának értelmezésével kapcsolatos nehézségekben gyökereznek. Interpretációjának konklúziója szerint „állandóságot elgondolni a változás-egész ellentétéként ezek szerint két módon lehet Kant szerint: vagy *nunc-stans-állandóságként*, vagy *hic-stans-állandóságként*, azaz vagy fogalmilag véve örökkévalóságként, vagy szemléletileg véve végtelen térként”.

Forczek Ákos a 18. század második felének német felvilágosodásbeli polémiajáról, az ún. *Schwärmerei*-vitáról ad új értelmezést, a témát gazdasági és szociális kontextusának keretében elemezve. A bevett értelmezés szerint a *Schwärmerei* (rajongás) a wolffi képességpszichológia szerint értett felső és alsó, értelmi és érzéki lélekerők közötti hierarchia megbomlása, megfordulása: a rajongás az örültség, pontosabban az örültség az állandósult rajongás. Forczek mellett érvel, hogy a *Schwärmerei* ezen képességpszichológiai értelme, valamint az elleni való aufklérista polémia tisztán ismeretelméleti értelmezése csak részleges ragadja meg a vita tartalmát. Rámutat, hogy a rajongást, az elme ezen zavarodottságát a felvilágosult szerzők munkaiszonyként, érzéki/impulzív, civilizálatlan/gyökértelen és infantilis/feminin lustaságként is jellemezték; ami jelzi, hogy a

Schwärmerei elleni felvilágosult kampány szorosan összekapcsolódott az ekkoriban megjelenő munkaetikával, amely a korai kapitalista termelés és munkaszervezés módjával függött össze.

Varga Péter András Palágyi és Husserl gondolkodásának közös pontjait elemző írásában Palágyi Menyhért valós jelenlétét, hatását vizsgálja a fenomenológiai mozgalom nemzetközi történetében. A tanulmány Royce Gibsonnak (aki, többek között, az *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* angol fordítója) egy feljegyzéséből indul ki, amelyben a szerző, a Husserlrel 1928-ban folytatott beszélgetése alapján, fontos szerepet látszik tulajdonítani Husserl és Palágyi 1903-as polémijának. Hasonlóan jelentősnek tekintette Palágyi szerepét Husserl nézetei, illetve a fenomenológia történetének alakulása szempontjából Johannes Daubert müncheni fenomenológus is. Varga elemzi Palágyi 1903-as Husserl-kritikáját, aminek érdekessége, hogy gyakorlatilag az egyetlen olyan kritika volt, amire Husserl közvetlenül válaszolt. Értelmezi Palágyi állítólagos vádját, miszerint Husserl „eltitkolta” Bolzano nézeteinek gondolkodására gyakorolt hatását, és egy a plágiumvádnál gyengébb értelmezést is kínál. Varga kimutatja továbbá, hogy Palágyi ellenvetései Husserl részleges félreértéséről tanúskodnak, ugyanakkor megjegyzései, kritika helyett, akár Husserl intencionalitásra vonatkozó nézetei értelmezéseként is felfoghatók lettek volna.

Dokumentum rovatunkban Émilie du Châtelet *A boldogságról* című írásának Kovács Eszter által kommentált fordítását adja közre, valamint részleteket Francis Bacon *Valerius Terminus*, illetve *De sapientia veterum* című írásaiból, amelyeket Boros Bianka fordított és egészített ki értelmező tanulmánnyal.

Kitekintés rovatunkban Weiss János a kritikai elmélethez különböző módon kapcsolódó, a közelmúltban megjelent köteteket szemlél és vet össze, így a *Praktiken der Kritik* című tanulmánykötet (szerk. Katia Henriette Backhaus és David Roth-Isigkeit) mellett Jacques Derrida, Jean-Luc Nancy és Ruth Sonderegger könyveit.

Végül Szemle rovatunkban három recenzió olvasható: Dombrovski Áron Lovász Ádám *Az érzet deterritorializációja. A kiterjesztett észlelés filozófiája* (Budapest, 2018) című könyvéről, Horváth Dávid az *Imagináció a filozófiában* (szerk. Fehér M. István és mások, Budapest, 2016) címet viselő tanulmánykötetről, Marosán Bence Péter pedig Komorjai László *Idő és folytonosság. A tapasztalatfolyam fenomenológiája* (Budapest, 2017) című kötetéről ír.

Ambrus Gergely

